

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Τα προειδοποιητικά σημάδια ήταν πολλά. Στις αρχές της άνοιξης του 1932 οι αγρότες της Ουκρανίας είχαν αρχίσει να λιμοκτονούν. Αναφορές της μυστικής αστυνομίας και γράμματα από τις σιτοπαραγωγούς περιοχές της Σοβιετικής Ένωσης –τον βόρειο Καύκασο, την περιοχή του Βόλγα, τη δυτική Σιβηρία– μιλούσαν για παιδιά πρησμένα από την πείνα, για οικογένειες που έτρωγαν γρασίδι και βαλανίδια, για αγρότες που έφευγαν από το σπίτι τους σε αναζήτηση τροφής. Τον Μάρτιο μια ιατρική επιτροπή βρήκε πτώματα στον δρόμο ενός χωριού κοντά στην Οδησό. Κανείς δεν είχε δυνάμεις για να τους θάψει. Σε ένα άλλο χωριό οι αρχές προσπαθούσαν να αποκρύψουν από τους ξένους τους θανάτους. Αρνούνταν τα γεγονότα, παρότι ξετυλίγονταν μπροστά στα μάτια των επισκεπτών.¹

Μερικοί έγραψαν απευθείας στο Κρεμλίνο ζητώντας εξηγήσεις:

Αξιότιμε σύντροφε Στάλιν,

Υπάρχει κάποιος νόμος της σοβιετικής κυβέρνησης που να ορίζει ότι οι χωρικοί πρέπει να πεινούν; Επειδή εμείς, εργάτες σε κολχόζ, από την 1η Ιανουαρίου δεν έχουμε ούτε μια φέτα ψωμί στο αγρόκτημά μας... Πώς μπορούμε να οικοδομήσουμε μια σοσιαλιστική οικονομία των λαών, όταν είμαστε καταδικασμένοι να πεθάνουμε από πείνα, αφού ο θερισμός απέχει ακόμα τέσσερις μήνες; Γιατί πεθάναμε στα μέτωπα των μαχών; Για να πεινάσουμε, για να δούμε τα παιδιά μας να πεθαίνουν από σπασμούς πείνας;²

Άλλοι δεν μπορούσαν να πιστέψουν ότι το σοβιετικό κράτος μπορούσε να είναι υπεύθυνο για αυτή την κατάσταση:

Καθημερινά δέκα με είκοσι οικογένειες πεθαίνουν από πείνα στα χωριά, παιδιά φεύγουν από τα χωριά και οι σιδηροδρομικοί σταθμοί είναι γεμάτοι χωρικούς που τρέπονται σε φυγή. Στην ύπαιθρο δεν έχουν απομείνει άλογα ή άλλα κτηνοτροφικά ζώα... Η αστική τάξη έχει δημιουργήσει πραγματικό λιμό εδώ, μέρος του καπιταλιστικού σχεδίου να στρέψει ολόκληρη την αγροτική τάξη εναντίον της σοβιετικής κυβέρνησης.³

Όμως τον λιμό δεν τον είχε δημιουργήσει η αστική τάξη. Η καταστροφική απόφαση της Σοβιετικής Ένωσης να υποχρεώσει τους αγρότες να αποποιηθούν τη γη τους και να ενταχθούν σε κολχόζ, η εκδίωξη των πλουσιότερων αγροτών, από το σπίτι τους, το χάος που ακολούθησε, όλες αυτές οι πολιτικές, για τις οποίες υπεύθυνος ήταν τελικά ο Ιωσήφ Στάλιν, ο Γενικός Γραμματέας του σοβιετικού Κομμουνιστικού Κόμματος, είχαν οδηγήσει την ύπαιθρο στα πρόθυρα της λιμοκτονίας. Την άνοιξη και το καλοκαίρι του 1932 πολλοί σύντροφοι του Στάλιν τού έστελναν επείγοντα μηνύματα από όλη την ΕΣΣΔ περιγράφοντας την κρίση. Οι ηγέτες του Κομμουνιστικού Κόμματος Ουκρανίας ήταν σε μεγάλη απόγνωση και μερικοί τού έστελναν μακροσκελείς επιστολές παρακαλώντας τον για βοήθεια.

Στα τέλη του καλοκαιριού του 1932 πολλοί από αυτούς πίστευαν ότι μια μεγαλύτερη τραγωδία ήταν εφικτό να αποφευχθεί. Το καθεστώς θα μπορούσε να ζητήσει διεθνή βοήθεια, όπως είχε κάνει στον προηγούμενο λιμό το 1921. Θα μπορούσε να σταματήσει τις εξαγωγές σιτηρών ή να πάψει τις επιτάξεις σιτηρών ως τιμωρία. Θα μπορούσε να προσφέρει βοήθεια στις περιοχές που λιμοκτονούσαν, και το έκανε μέχρι έναν βαθμό αλλά καθόλου επαρκή.

Αντιθέτως το φθινόπωρο του 1932 το Πολιτικό Γραφείο, η ηγετική ελίτ του σοβιετικού Κομμουνιστικού Κόμματος, πήρε μια σειρά αποφάσεων οι οποίες διέυρυναν και βάθυναν τον λιμό στην ουκρανική ύπαιθρο και ταυτοχρόνως εμπόδιζαν τους αγρότες να φύγουν από τη Δημοκρατία της Ουκρανίας σε αναζήτηση τροφής. Στο απόγειο της κρίσης οργανωμένες ομάδες αστυνομικών και ακτιβιστών του Κόμματος, παρακινούμενοι από την πείνα, τον φόβο και μία δεκαετία ρητορικής μίσους και καταγγελίας συνωμοσιών, έμπαιναν στα νοικοκυριά των αγροτών και έπαιρναν οτιδήποτε βρώσιμο: πατάτες, παντζάρια, κολοκύθες, φασόλια, μπιζέλια, οτιδήποτε έβρισκαν στον φούρνο και στα ντουλάπια, εκτρεφόμενα και κατοικίδια ζώα.

Το αποτέλεσμα ήταν καταστροφικό. Τουλάχιστον πέντε εκατομμύρια άνθρωποι πέθαναν από πείνα την περίοδο 1931-1934 σε όλη τη Σοβιετική Ένωση. Από αυτούς πάνω από 3.900.000 ήταν Ουκρανοί. Εκείνη την περίοδο και αργότερα τα έντυπα των εμιγκρέδων αποκαλούσαν τον λιμό του 1932-1933, λόγω του μεγέθους του, *Χολοντομόρ*, από τις ουκρανικές λέξεις *χολόντ* (πείνα) και *μορ* (εξόντωση).⁴

Όμως ο λιμός ήταν μόνο η μισή ιστορία. Ενώ οι αγρότες πέθαιναν στην ύπαιθρο, η σοβιετική μυστική αστυνομία εξαπέλυσε επίθεση εναντίον της πνευματικής και πολιτικής ελίτ της Ουκρανίας. Παράλληλα με την εξάπλωση του λιμού, εξαπολύθηκε εκστρατεία συκοφαντιών και καταπίεσης εναντίον Ουκρανών διανοουμένων, καθηγητών πανεπιστημίου, εφόρων μουσείων, συγγραφέων, καλλιτεχνών, ιερέων, θεολόγων, δημόσιων αξιωματούχων και γραφειοκρατών. Όποιος συνδεόταν με τη βραχύβια Λαϊκή Δημοκρατία της Ουκρανίας, που είχε υπάρξει για λίγους μήνες μετά τον Ιούνιο του 1917, όποιος είχε προωθήσει την ουκρανική γλώσσα ή την ουκρανική ιστορία, όποιος είχε ανεξάρτητη λογοτεχνική ή καλλιτεχνική στα-

διοδρομία κινδύνευε να διασυρθεί δημοσίως, να φυλακιστεί, να σταλεί σε στρατόπεδο εργασίας ή να εκτελεστεί. Μην μπορώντας να βλέπει όλα όσα συνέβαιναν, ο Μικόλα Σκριπνικ, ένας από τους γνωστότερους ηγέτες του Κομμουνιστικού Κόμματος Ουκρανίας, αυτοκτόνησε το 1933. Δεν ήταν ο μόνος.

Αυτές οι δύο πολιτικές, ο λιμός τον χειμώνα και την άνοιξη του 1933 και η επίθεση εναντίον της ουκρανικής πνευματικής και πολιτικής ελίτ τους μήνες που ακολούθησαν, επέφεραν τη σοβιετοποίηση της Ουκρανίας, την καταστροφή της ουκρανικής εθνικής ιδέας και την αποδυνάμωση της όποιας αμφισβήτησης της σοβιετικής ενότητας από την Ουκρανία. Ο Ραφαήλ Λέμκιν, ο Πολωνοεβραϊός δικηγόρος που επινόησε τον όρο «γενοκτονία», θεωρούσε την Ουκρανία αυτής της περιόδου «κλασικό παράδειγμα» γενοκτονίας: «Είναι μια περίπτωση γενοκτονίας, εξόντωσης όχι μόνο ατόμων αλλά μιας κουλτούρας και ενός έθνους». Από τότε που ο Λέμκιν επινόησε τον όρο η «γενοκτονία» κατέληξε να χρησιμοποιείται με στενότερη και πιο νομική σημασία. Έγινε επίσης αμφιλεγόμενο σημαντικό ζήτημα, έννοια την οποία χρησιμοποιούν τόσο Ρώσοι όσο και Ουκρανοί, καθώς και διάφορες ομάδες εντός της Ουκρανίας στις πολιτικές αντιπαραθέσεις τους. Για αυτόν τον λόγο περιλαμβάνουμε την ανάλυση του λιμού στην Ουκρανία ως «γενοκτονίας», καθώς και τις ουκρανικές σχέσεις και επιρροές του Λέμκιν στον επίλογο αυτού του βιβλίου.

Το κεντρικό θέμα του βιβλίου είναι πιο συγκεκριμένο: Τι συνέβη πραγματικά στην Ουκρανία από το 1917 έως το 1934; Ιδίως τι συνέβη το φθινόπωρο, τον χειμώνα και την άνοιξη του 1932-1933; Ποια αλυσίδα γεγονότων και ποια νοοτροπία οδήγησαν στον λιμό; Ποιος ήταν υπεύθυνος; Πώς αυτό το τρομερό συμβάν εντάσσεται στην ευρύτερη ιστορία της Ουκρανίας και του ουκρανικού εθνικού κινήματος;

Εξίσου σημαντικό είναι το τι συνέβη στη συνέχεια. Η σοβιετοποίηση της Ουκρανίας δεν άρχισε και δεν τελείωσε με τον λιμό. Συλλήψεις Ουκρανών διανοουμένων και ηγετών συνεχίστηκαν καθ' όλη τη δεκαετία του '30. Για πάνω από μισό αιώνα μετά τον λιμό οι διαδοχικοί Σοβιετικοί ηγέτες αντιμετώπισαν με σκληρότητα τον ουκρανικό εθνικισμό, όποια μορφή κι αν πήρε, είτε εκείνη της εξέγερσης μετά τον πόλεμο είτε ομάδων αντιφρονούντων τη δεκαετία του '80. Εκείνα τα χρόνια η σοβιετοποίηση πήρε συχνά τη μορφή του εκρωτισμού. Η ουκρανική γλώσσα υποβιβάστηκε, η ουκρανική ιστορία δεν διδασκόταν.

Πάνω απ' όλα, δεν διδασκόταν η ιστορία του λιμού το 1932-1933. Αντιθέτως από το 1933 έως το 1991 η ΕΣΣΔ αρνούσαν να παραδεχθεί ότι υπήρξε ποτέ λιμός. Το σοβιετικό κράτος κατέστρεψε τοπικά αρχεία, φρόντισε να μην αναφέρεται ως αιτία θανάτου η λιμοκτονία στα πιστοποιητικά θανάτου, αλλοίωσε τα δεδομένα απογραφών που έδωσε στη δημοσιότητα, προκειμένου να αποκρύψει τι είχε συμβεί.⁵ Όσο υπήρχε η ΕΣΣΔ δεν ήταν εφικτό να γραφεί πλήρως τεκμηριωμένη ιστορία για τον λιμό και την καταπίεση που τον συνόδευε.

Όμως το 1991 υλοποιήθηκαν οι χειρότεροι φόβοι του Στάλιν. Η Ουκρανία κήρυξε την ανεξαρτησία της. Η Σοβιετική Ένωση έπαψε να υπάρχει, εν μέρει ως

αποτέλεσμα της απόφασης της Ουκρανίας να αποσχιστεί. Για πρώτη φορά στην ιστορία δημιουργήθηκε μια κυρίαρχη Ουκρανία, μαζί με μια νέα γενιά Ουκρανών ιστορικών, αρχειοθετών, δημοσιογράφων και εκδοτών. Χάρη στις προσπάθειές τους μπορούμε τώρα να αφηγηθούμε την πλήρη ιστορία του λιμού το 1932-1933.

Αυτό το βιβλίο αρχίζει το 1917 με την ουκρανική επανάσταση και το ουκρανικό εθνικό κίνημα, που αφανίστηκε το 1932-1933. Τελειώνει στο παρόν με μια ανάλυση για την πολιτική της μνήμης στην Ουκρανία. Εστιάζεται στον λιμό στην Ουκρανία, ο οποίος, αν και μέρος του ευρύτερου λιμού στη Σοβιετική Ένωση, είχε ιδιαίτερες αιτίες και γνωρίσματα. Ο ιστορικός Αντρέα Γκρατσιόζι παρατηρούσε ότι κανένας δεν συγγέει τη γενική ιστορία των «ναζιστικών θηριωδιών» με την πολύ ιδιαίτερη ιστορία των διώξεων του Χίτλερ εναντίον των Εβραίων ή των Τσιγγάνων. Με βάση την ίδια λογική, αυτό το βιβλίο παρουσιάζει τον λιμό του 1930-1934 σε όλη τη Σοβιετική Ένωση, στην οποία είχε επίσης ως συνέπεια υψηλούς δείκτες θνησιμότητας, ιδίως στο Καζαχστάν και σε συγκεκριμένες επαρχίες της Ρωσίας, αλλά εστιάζεται κυρίως στην ιδιαίτερη τραγωδία της Ουκρανίας.⁶

Αυτό το βιβλίο αντανακλά επίσης τις μελέτες για την Ουκρανία στη διάρκεια ενός τέταρτου του αιώνα. Στις αρχές της δεκαετίας του '80 ο Ρόμπερτ Κόνκουεστ συγκέντρωσε όλα τα διαθέσιμα τότε στοιχεία για τον λιμό, και το βιβλίο του *Ο θερμισμός της θλίψης*, που εκδόθηκε το 1986, αποτελεί ακόμα ορόσημο στη συγγραφή έργων για τη Σοβιετική Ένωση. Όμως στη διάρκεια των τριών σχεδόν δεκαετιών μετά το τέλος της ΕΣΣΔ και τη δημιουργία κυρίαρχης Ουκρανίας αρκετές εθνικές εκστρατείες για τη συγκέντρωση προφορικής ιστορίας και αναμνήσεων απέδωσαν χιλιάδες νέες μαρτυρίες από όλη τη χώρα.⁷ Στη διάρκεια της ίδιας περιόδου τα αρχεία στο Κίεβο –σε αντίθεση με τα αρχεία στη Ρωσία– έγιναν προσβάσιμα και η χρήση τους εύκολη. Το ποσοστό των προσβάσιμων στο κοινό αρχείων στην Ουκρανία είναι ένα από τα υψηλότερα στην Ευρώπη. Η χρηματοδότηση της ουκρανικής κυβέρνησης ενθάρρυνε ιστορικούς να εκδώσουν συλλογές ντοκουμέντων, οι οποίες έκαναν ευκολότερη την έρευνα.⁸ Καταξιωμένοι ερευνητές για τον λιμό και τη σταλινική περίοδο στην Ουκρανία –στους οποίους περιλαμβάνονται η Όλγκα Μπερτέλσεν, ο Γενάντι Μπόριακ, ο Βασίλι Ντανιλένκο, η Λιουντιμίλα Χρινέβιτς, ο Ρομάν Κρουτσέκ, ο Στανισλάβ Κουλτσίτσκι, ο Γιούρι Σαποβάλ, ο Βολοντέμερ Σεργιτσούκ, ο Βαλέρι Βασίλιεφ, η Ολεξάντρα Βεσέλοβα και ο Γενάντι Γιεφίμενκο– έγραψαν πολυάριθμα βιβλία και μονογραφίες, που περιλαμβάνουν συλλογές ντοκουμέντων και προφορική ιστορία. Ο Ολέγ Βολοβίνα και μια ομάδα δημογράφων –ο Ολεξάντερ Γλαντούν, η Νατάλια Λέβτσουκ, ο Ομελιάν Ρουντνίτσκι– άρχισαν επιτέλους το δύσκολο έργο του αριθμητικού υπολογισμού των θυμάτων. Το Ουκρανικό Ερευνητικό Ινστιτούτο του Χάρβαρντ εργάστηκε με πολλούς από αυτούς για να εκδοθούν και να γίνουν γνωστά τα έργα τους.

Η Εταιρεία Έρευνας και Παιδείας για τον Λιμό στην Ουκρανία του Τορόντο, με επικεφαλής τη Μάρτα Μπαζιούκ, και η ομόλογη εταιρεία στην Ουκρανία, με επικεφαλής τη Λιουντιμίλα Χρινέβιτς, συνέχισαν να χρηματοδοτούν νέες μελέτες. Νεότεροι επιστήμονες ανοίγουν νέα πεδία έρευνας. Ξεχωρίζουν η έρευνα της Ντάρια Ματίνγκλι για τα κίνητρα και την προϊστορία των ανθρώπων που δήμευαν τα τρόφιμα λιμοκτονούντων αγροτών και το έργο της Τετιάνα Μπόριακ για την προφορική ιστορία. Και οι δύο συνέβαλαν σημαντικά στην έρευνα για αυτό το βιβλίο. Και επιστήμονες από τη Δύση συνέδραμαν επίσης με νέες έρευνες. Η αρχαιακή μελέτη της Λάιν Βιόλα για την κολεκτιβοποίηση και την επακόλουθη εξέγερση των αγροτών άλλαξε την αντίληψη την οποία είχαμε για τη δεκαετία του '30. Ο Τέρν Μάρτιν ήταν ο πρώτος που ανακάλυψε τη χρονολογία των αποφάσεων τις οποίες πήρε ο Στάλιν το φθινόπωρο του 1932, ενώ ο Τίμοθου Σνάιντερ και ο Αντρέα Γκρατσιόζι ήταν μεταξύ των πρώτων που αντιλήφθηκαν τη σημασία τους. Ο Σεργί Πλόχι και η ομάδα του στο Χάρβαρντ ξεκίνησαν μια εξαιρετική προσπάθεια να χαρτογραφήσουν τον λιμό, για να κατανοήσουμε καλύτερα πώς συνέβη. Είμαι ευγνώμων σε όλους αυτούς για το επιστημονικό έργο τους και σε μερικές περιπτώσεις για τη φιλία τους, που συνέβαλαν ιδιαίτερος στο έργο μου.

Αν αυτό το βιβλίο είχε γραφεί σε διαφορετική εποχή, αυτή η πολύ σύντομη εισαγωγή σε ένα πολύπλοκο θέμα θα μπορούσε ίσως να τελειώνει εδώ. Όμως, επειδή ο λιμός κατέστρεψε το ουκρανικό εθνικό κίνημα, επειδή αυτό το κίνημα αναζωογονήθηκε το 1991 και επειδή οι ηγέτες της σύγχρονης Ρωσίας εξακολουθούν να αμφισβητούν τη νομιμότητα του ουκρανικού κράτους, θα πρέπει να σημειώσω εδώ ότι άρχισα να συζητώ με συναδέλφους στο Ουκρανικό Ερευνητικό Ινστιτούτο του Χάρβαρντ την ανάγκη να γραφεί μια νέα ιστορία για τον λιμό το 2010. Ο Βίκτορ Γιανουκόβιτς είχε μόλις εκλεγεί Πρόεδρος της Ουκρανίας με τη στήριξη και την υποστήριξη της Ρωσίας. Τότε το πολιτικό ενδιαφέρον της υπόλοιπης Ευρώπης για την Ουκρανία ήταν περιορισμένο και τα άρθρα στον Τύπο για αυτή τη χώρα ήταν σχεδόν ανύπαρκτα. Εκείνη τη στιγμή δεν υπήρχε κανένας λόγος να σκεφτεί κάποιος ότι η επανεξέταση του λιμού του 1932-1933 θα μπορούσε να ερμηνευτεί ως πολιτική δήλωση οποιουδήποτε είδους.

Ενώ εργαζόμουν για αυτό το βιβλίο, η επανάσταση του Μαϊντάν το 2014, η απόφαση του Γιανουκόβιτς να διατάξει ένοπλη επίθεση εναντίον των διαδηλωτών και κατόπιν η φυγή του από τη χώρα, η ρωσική εισβολή στην Κριμαία και η προσάρτησή της, η ρωσική εισβολή στην ανατολική Ουκρανία και η ρωσική προπαγανδιστική εκστρατεία έθεσαν εντελώς απροσδόκητα την Ουκρανία στο κέντρο της διεθνούς πολιτικής. Η έρευνά μου για την Ουκρανία καθυστέρησε λόγω των γεγονότων σε αυτή τη χώρα, τόσο επειδή έγραφα για αυτά, όσο και επειδή τα γεγονότα είχαν απορροφήσει την προσοχή των Ουκρανών συναδέλφων μου. Όμως,

ενώ τα γεγονότα εκείνης της χρονιάς είχαν θέσει την Ουκρανία στο επίκεντρο της παγκόσμιας πολιτικής, αυτό το βιβλίο δεν γράφηκε ως αντίδραση σε αυτά τα γεγονότα. Το βιβλίο δεν παίρνει θέση υπέρ ή κατά οποιουδήποτε Ουκρανού πολιτικού ή ουκρανικού κόμματος, ούτε συνιστά αντίδραση στα τωρινά γεγονότα στην Ουκρανία. Αντιθέτως προσπαθεί να αφηγηθεί την ιστορία του λιμού χρησιμοποιώντας νέα αρχεία, νέες μαρτυρίες και πρόσφατη έρευνα και λαμβάνοντας υπόψη το έργο εξαιρετικών ιστορικών τους οποίους αναφέραμε προηγουμένως.

Αυτό δεν σημαίνει ότι η ουκρανική επανάσταση, τα πρώτα χρόνια της Σοβιετικής Ουκρανίας, η μαζική καταπίεση της ουκρανικής ελίτ ή ο λιμός δεν έχουν σχέση με τα τωρινά γεγονότα. Αντιθέτως είναι το κρίσιμο υπόβαθρο που αποτελεί τη βάση τους και τα εξηγεί. Ο λιμός και η κληρονομιά του παίζουν τεράστιο ρόλο στη σύγχρονη αντιπαράθεση ανάμεσα στη Ρωσία και την Ουκρανία για την ταυτότητά τους, τις σχέσεις τους και την κοινή σοβιετική εμπειρία τους. Όμως, προτού παρουσιάσουμε τα επιχειρήματα των δύο πλευρών ή κρίνουμε την αξία τους, είναι σημαντικό να κατανοήσουμε τι πραγματικά συνέβη.